

QO‘QON XONLIGIDAGI KUTUBXONALARNING O‘RNI

Rahmatullayeva Saodat Ibragimovna,
Qo‘qon universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo‘qon xonligidagi kutubxonalar va ularning Qo‘qon adabiy muhitiga ta‘siri, kutubxonalardagi kitoblar va ularning, bibliografik taxlili qilingan. Shuningdek, maqolada kutubxonani rivojlantirishga xissa qo‘shgan Qo‘qon xonlari tog‘risida hamda xonlik kutubxonasining taqdiri tog‘risidagi ma‘lumotlar taxlil etilgan.

Kalit so‘zlar: kutubxona, kitob, bibliografiya, xonlik, madrasa, adabiyot, ijod, adabiy muhit, xonlik.

Аннотация. В данной статье проводится библиографический анализ библиотек Кокандского ханства и их влияние на литературную среду Коканда, книг в библиотеках и их. В статье также анализируются сведения о кокандских ханах, внесших свой вклад в развитие библиотеки, а также судьба ханской библиотеки.

Ключевые слова: библиотека, книга, библиография, ханство, медресе, литература, творчество, литературная среда, ханство.

Annotation. This article provides a bibliographic analysis of libraries in the Kokand Khanate and their impact on the literary environment of Kokand, books in libraries and their. The article also analyzes the information about the Kokand khans who contributed to the development of the library, as well as the fate of the khanate library.

Key words: library, book, bibliography, khanate, madrasa, literature, creativity, literary environment, khanate.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin xalqimizning ma‘naviy merosi va uni o‘rganishga katta e‘tibor berila boshlandi. Ayniqsa, xalqimizning ma‘naviy merosini asrab-avaylashda kutubxonalarning roli kattadir. O‘zbekiston hududida sharq qo‘lyozma asarlarini saqlovchi kutubxonalar arablar istilosidan ancha oldin vujudga kelgan bo‘lib, ularning paydo bo‘lishi va faoliyati mamlakatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan bog‘liqdir. Kutubxonalar ma‘naviy boylik va ilmiy tafakkur durdonalarini o‘z bag‘riga olgan muassasa, ular katta miqdordagi kitob boyliklariga ega va insoniyat ijod qilgan g‘oyat boy madaniy merosni asrlar osha bizgacha yetkazib bergan.

XVIII asrda vujudga kelgan Qo‘qon xonligi saroyida maxsus kutubxona bo‘lgan. Eng keyingi xonlardan Umarxon, Murodxon va Xudoyorxonlar saroyida ancha qimmatli kitoblarga ega kattagina kutubxona bo‘lib, unda sharq qo‘lyozmalari, ko‘pincha tarix, jo‘g‘rofiyaga doir, tibbiyot, tilshunoslik, grammatika, qonunshunoslik, ilohiyot va boshqa fanlarga doir kitoblar, qo‘lyozma asarlari saqlangan. Ular orasida faqat mahalliy mualliflarning asarlari emas, hind, afg‘on, eron va boshqa sharq xalqlari shoir va adiblarining asarlari ham uchrar edi.

Qo‘qon xonligi saroyida kitobdor mansabidagi shaxsning faoliyat yuritganligi ham hukmdorlar tomonidan o‘z saroylarida xos kutubxona bo‘lganligidan dalolat beradi. Manbalarda qayd etilishicha, ushbu mansab dastlab Umarxon tomonidan joriy qilinib, unga Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragiy tayinlangan. Mirzo Qalandar ushbu lavozimda vafotidan (1840-yil) ikki yil oldingacha bo‘lgan muddatda shug‘ullanib, undan so‘ng bir g‘orga kirib, to vafotiga qadar toat-ibodat bilan mashg‘ul bo‘lganligi qayd etiladi. Mirzo Qalandardan so‘ng kitobdorlik lavozimiga uning o‘g‘li Mirzo Ayub Behjat tayinlanadi.

Qo‘qon xoni Umarxon davridagi mamlakatning har tomonlama yuksalishi, ayniqsa, kitobat san‘atida ham ko‘zga tashlanadi. Xon saroyida xattotlar tomonidan turli xil mavzudagi kitoblar nafis bezaklar bilan ko‘chirilib, ularning chet el hukmdorlariga sovg‘a tariqasida yuborish an‘anasi shakllanib borgan. Misol uchun, Umarxonning Usmonli davlatiga Hoji Mir Qurbon boshchiligidagi ilk elchilik missiyasida turli qimmatbaho sovg‘alar qatori uning turkiy tildagi she‘rlar jamlangan “Muhabbatnoma” asari ham bo‘lgan. Ushbu antologiya Umarxonning topshirig‘i bilan 1818—1819-yillarda sulton Mahmud II ga taqdim etish uchun tuzilganligi qayd etiladi. Shuningdek, 1813-yilda xattot Muhammad Latif tomonidan Alisher Navoiyning “Chor devon”i ham ko‘chirilgan, u g‘oyatda xushxat, jadvallari ziynatli, zarhal lavhali bo‘lgan. Amir Umarxondan keyin taxtga kelgan Muhammad Alixon davrida ham kitobat san‘ati, xattotlik va saroyda kitoblarni ko‘plab nusxalarda ko‘chirish va tarqatish ishlari davom ettirilgan. Muhammad Alixonning o‘zi ham mohir xattot bo‘lganligi ma‘lum. Muhammad Alixon onasi Nodirabegimning maslahati asosida 1838-yilda Muhammad Siddiq Tunqotar zimmasiga Alisher Navoiy “Chor devon”idan 300 nusxa ko‘chirtirish vazifasini yuklaydi. Olti oy ichida “Chor devon”dan 300 nusxa tayyorlanib, lavvoh va musavvirlar tomonidan kitob holiga keltiriladi. Shuningdek, Muhammad Alixon topshirig‘i bilan xattot Mirzo Sharif Dabir 1836-yilda Fuzuliyning devonini nasta‘liq xatida, 1837-yilda esa saylangan g‘azallarini alohida go‘zal xat bilan ko‘chirgan[1]. Muhammad Alixon davrida kitobat va xattotlik ishlariga bunday katta e‘tibor qaratilishida uning onasi – shoiri Nodirabegimning hissasi bor, albatta.

Saroy kutubxonalaridagi kitoblardan asosan saroy mulozimlari va xizmatchilar foydalanishgan. Masalan, tarixchi Mirza Aziz qo‘lyozmalardan tez-tez foydalanib turar edi. U «Qo‘qon xonligi tarixi» nomli katta hajmdagi kitobini tuzgan, unda Markaziy Osiyo davlatlari va mo‘g‘ul davlati tarixiga oid ma‘umotlar ham qamrab olingan edi. Bu asarlarda Farg‘ona va Marg‘ilon shaharlari tarixiga doir materiallar

yoritilgan. Marg'ilon rus uyezdi boshlig'i huzuridagi studiyalar hamda boshqa shaxslarning qisqacha tarjimai hollari ham keltirilgan [2.5-12].

Amir Umarxon va Muhammad Alixonlar davrida shakllantirilgan saroy kutubxonasining hajmi va undagi kitoblarning tavsiflari manbalarda keltirilmagan. 1842-yilda Buxoro hukmdori Nasrulloning bosqini oqibatida mamlakatning xazinayu butun boyligi, shu jumladan, saroy kutubxonasidagi barcha kitoblar ham katta ehtimol bilan talon-toroj qilingan. "Muntahab ut-tavorix" asarida "Saroydagi bir necha yillar davomida yig'ilgan gilam, zarhal ko'rpa-to'shak, oltin, kumush va asl matoh, gazlama hamda qimmatbaho buyumlarning barchasini bir qoldirmay olib ketishdi", deyilsa, "Tarixi Shohruhiy"da "Amir buyrug'iga binoan shaharni to'rt soat talon-toroj qildilar. Masjidlarda kigiz va joynamoz, madrasalarda kitob qolmadi. Barcha narsalar g'arat bo'ldi" deb, ma'lumot beriladi. Bundan ko'rinib turibdiki, nafaqat saroydagi, balki masjid-madrasalar qoshidagi kitoblar ham olib ketilgan. Saroy kitobdori Buxoro istilosining so'nggi vaqtiga qadar hukmdor Muhammad Alixon bilan birga bo'lgan. Buxoro qo'shinlari ta'qibidan qochib, Kafantepa degan mavzeda qo'lga olingan Muhammad Alixon va uning yaqinlari orasida kitobdor Muhammad Ayub Behjatning ham bo'lishi, shubhasiz, uning saroydagi xonga eng yaqin va sadoqatli kishilardan biri ekanligi haqidagi yuqorida bildirilgan fikrlarimizni tasdiqlaydi [3].

Qo'qonning tez orada qipchoqlar yordamida Buxoro qo'shinidan ozod bo'lishi va undan keyingi hukmdorlar davrlardagi saroy kutubxonasi, uning faoliyati haqida manbalarda ma'lumotlar deyarli uchramaydi. Buxoro amiri tutqunligidan qochib chiqishga muvaffaq bo'lgan Mirzo Ayubning ham keyinchalik yana kitobdorlik vazifasida faoliyat yuritganligi haqida ma'lumotlar mavjud emas. Faqatgina arxiv hujjatlarida Qo'qon xoni Mallaxon (1858-1862) tomonidan 1860-yil aprelida Hoja kitobdor boshliq elchilarning Sibir orqali Peterburgga yuborilganligi va ushbu davrlarda xonlik xattotlari tomonidan ko'chirilgan asarlar orqaligina saroy kutubxonasi bu davrlarda ham faoliyat yuritganini bilib olishimiz mumkin. Lekin xonlikdagi o'zaro ichki nizolar va Buxoro amiri Muzaffarning xonlik ichki ishlariga aralashib, Qo'qonga kelishi bilan poytaxt bir necha marotaba talanib, butun boyluk va qurol-aslahalar olib ketiladi, shu jumladan, xonlikning ma'naviy xazinasi bo'lmish kitoblar ham talangan.

Qo'qon xonlari saroyidagi kutubxona qo'lyozmalari to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni biz 1875 yilda Qo'qonga qilingan yurish qatnashchilarining bergan ko'rsatmalaridan bilib olamiz. Bu yurishda A.L.Kunga qo'lyozmalar va boshqa madaniy boyliklarni to'plash vazifasi topshirilgan. Uning xabar berishicha, unga iloji

boricha mahalliy tillarda yozilgan kitoblar, qo'lyozmalar va hujjatlarni to'plash vazifasi yuklatilgan [4.22].

Qo'qon xoni saroyidagi kutubxonadan 103 ta qo'lyozma olingan bo'lib, ular asosan arab tilidagi diniy kitoblar (Qur'on nusxalari, payg'ambarlar, avliyolarning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan kitoblar, musulmonlar rivoyatlari, to'plamlari va shu kabilar) edi. Kitoblar orasida falsafa, mantiq, grammatika va notiqlik san'atiga, tibbiyotga doir qo'lyozmalar (masalan, «Bahr al-javohir» yoki Otabib Xorzaning «Marvarid dengizi»), 15 nomdan ortiq fors tilidagi asarlar, musulmon qonunchiligi, tarixiy mazmundagi «Tuhfat ul-xoniy» (Muhammad Rahimxon hukmronligi tarixi), Jigan Lodining «Tarixi Jahongiri», Shohruh davridan tortib Xudoyorxon davrigacha bo'lgan Farg'ona hamda Qo'qon tarixi va boshqalarga doir kitoblar bo'lgan. Qo'qon xonlari saroyi kutubxonasidagi arab va fors tillaridagi, turk-chig'atoy lahjasida bitilgan qo'lyozmalarining bir qismi Sankt-Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga olib ketilgan. Kutubxonada she'riy qo'lyozmalar ko'p miqdorni tashkil etar edi. Bu yerda Navoiy, Bedil va boshqa mashhur Markaziy Osiyolik mualliflarning to'plamlari, shuningdek, arab va fors tillaridagi har xil asarlar (Jomiy, Muhiy va boshqalarning she'rlari) o'rin olgan. Bu qo'lyozma to'plamlarining barchasi general-gubernator K.L.Kaufman tomonidan Sankt-Peterburgdagi imperator xalq kutubxonasiga sovg'a qilingan va P.I. Lerx tomonidan tasvirlangan.

Sharq qo'lyozmalari saqlanadigan kutubxona Andijon begi Nasriddin (Xudoyorxonning o'g'li) saroyida ham bor edi. 1875-yilgi Qo'qon yurishining ishtirokchisi A.L.Kun ko'proq kitoblar, qo'lyozmalar va hujjatlar to'plash maqsadida Andijonga keladi. Shuningdek, Namangan, Marg'ilon beklari va boshqa beklarning ham sharq qo'lyozmalari va kitoblaridan iborat kutubxonalari bo'lgan.

Qo'qon xonlari saroyidagi kutubxona XX asrning boshlariga kelib tanazzulga uchraydi, qo'lyozmalari va kitoblari o'g'irlab ketilib, bozorlarda sotiladi. 1902-yilda Qo'qonga qo'lyozma asarlarni aniqlash va o'rganish maqsadida kelgan V.V. Bartold xonning saroy kutubxonasini ko'zdan kechirish chog'ida afsus bilan bunday deb yozgan edi: «Hozirgi vaqtda hech qanday qo'lyozmalar to'plami yo'q, hatto Xudoyorxonning oz miqdoridagi kutubxonasi qoldiqlari ham yo'qolgan, ularni 1897-yilda K. G. Zaleman bu kutubxonaning sobiq saqlovchisi Sarimsoq hojinikida ko'rgan edi».

Xudoyorxonning uchinchi hukmronlik yillari (1865—1875) ni tahlil qilish bilan saroy kutubxonasining so'nggi yillardagi taqdiri haqida ham birmuncha mufassal ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Ma'lumki, Xudoyorxon tomonidan eski o'rda — Zarrinsaroy o'rnida yangi xon saroyi bunyod etiladi (1863—1870). Yangi o'rdada

davlat boshqaruvi uchun xos mahkamalar bilan birga, kutubxona ham faoliyat yuritgan. Qo‘qon madaniyati tarixi davlat muzeyining katta ilmiy xodimi Yahyoxon domla Dadaboyevning ma‘lumotlariga qaraganda, kutubxona O‘rdaning tashqi saroy qismidagi madrasa hovlisida joylashgan. Xudoyorxon O‘rdasi tashqi va o‘rta saroylarining keyinchalik buzib yuborilishi natijasida ushbu saroy kutubxonasi bizgacha yetib kelmagan. Bu davrda Qo‘qon xonlari saroy kutubxonasidagi kitoblar miqdori va ularning tavsifi haqida rus tadqiqotchilarining ma‘lumotlari asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Chor qo‘shinlari tomonidan Qo‘qon xonligining bosib olinishi oqibatida xonlikning butun boyliklari, shu jumladan, xonlik arxiv hujjatlari va saroydagi 130 ta qo‘lyozma kitoblar ham Peterburgga olib ketilgan va Imperator xalq kutubxonasiga topshirilgan.

Ular orasida “Tavorixi Muqimxoniy”, “Jahonnoma”, “Rashahot”, “Rashonax ul-funun” va boshqa ko‘plab noyob asarlar bor edi. Bunday noyob sharq qo‘lyozma asarlari kutubxonasi Andijon begi Nasriddinxonning saroyida ham bo‘lgan. Shuning uchun ham Qo‘qon yurishlarida ishtirok etgan A.L.Kun 1875-yil mumkin qadar ko‘proq qo‘lyozmalar to‘plash maqsadida Andijonga ham kelgan. K.P.Kaufman topshirig‘i bilan A.L.Kun tomonidan xonlik arxivi va qayd etilgan 130 ta noyob qo‘lyozma asar Qo‘qon xonligi saroy kutubxonasi xazinasining umumiy miqdorini belgilamaydi. O‘sha paytda A.L.Kun tomonidan saroy kutubxonasining ma‘lum miqdorigina olib ketilgan bo‘lib, 1897-yil Farg‘ona vodiysida ilmiy safar bilan bo‘lgan sharqshunos K.G.Zaleman xonlik kutubxonasining qolgan qismi Qo‘qon shahar uyezd boshqarmasida saqlanganligini ta‘kidlaydi. Bundan tashqari, 1875-yilning yozida Xudoyorxonning mamlakatdagi beqarorlik oqibatida poytaxtni tashlab Toshkentga chiqib ketishida o‘zi bilan xazina va kutubxonadagi noyob asarlarning bir qismini ham olib ketgan. Shundan so‘ng xonlik taxtiga Nasriddinbek va soxta Po‘latxonlarning kelishi davomida saroy ham bir necha marta talangan. Bundan tashqari, rus qo‘shinlari tomonidan poytaxt egallangach, xon o‘rdasiga harbiy kazarma joylashtirilgan bo‘lib, K.G.Zalemanning ta‘kidlashicha, saroyning ko‘p qismlari kazarmaga moslashtirilib, faqat uning tashqi ko‘rinish qismigina ma‘lum o‘zgarishlarsiz qoladi. Shulardan kelib chiqib aytish mumkinki, rus qo‘shinlarining xonlikni egallashi davomida A.Kun tomonidan Peterburgga yuborilgan 130 ta noyob qo‘lyozma Qo‘qon xonligi saroy kutubxonasining umumiy miqdori bo‘lmay, balki saroy kutubxonasi o‘z davri uchun muhtasham va manbalarga boy bo‘lgan. O‘sha davrda xonlikka qarashli bekklik markazlarida, madrasa-masjidlar qoshida, aholining ziyoli qismida ham ko‘plab noyob kitoblar jamlanmasi bo‘lgan [5.51]

Xulosa o'rnida shuni takidlash joizki, Qo'qon xonligida o'ziga xos katta kutubxonalar bo'lgan bo'lib, ular Qo'qon xonligida adabiy muxitni shakllanishida katta turtki bo'lgan deyish mumkin. Shuningdek, o'z o'rnida adabiy xonlikdagi adabiy muhit kutubxonalarni yanada manbalar bilan boyishiga ham o'z hissasini qo'shgan. Yuqorida ta'kidlanganidek kutubxona talon-taroj qilingan bo'lsada, mahalliy xalq qo'lidagi manbalarning o'zidanoq xonlik kutubxonasi haqidagi ma'lumotlarni olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://s.daryo.uz/wp-content/upload2021/02/1-199>
2. O. G'. Qosimova. O'zbekistonda kutubxonachilik ishi tarixi. O'quv qo'llanma. Toshkent, «O'qituvchi» nashriyoti, 1981, 5-12-betlar.
3. <http://s.daryo.uz/wp-content/upload2021/02/1-199>
4. A. L. Kun. Koran Osmana. Gaz. «Turkestanские Vedomosti», 1870, 22-betlar
5. Ikromjonovna, J. S. (2024). 4-SINF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURLARIDAN FOYDALANISH. Kokand University Research Base, 250-255.
6. Temirova Mashhura Muhammadaminovna (2022). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA KITOBXONLIKNI RIVOJLANTIRISHGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR (Farg'ona viloyati IIV misolida). Research Focus, (Special issue 1), 52-55.
7. Темирова, М. М. (2020). НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАШКЕНТСКОЙ РАДИОСТАНЦИИ (1926-1930 гг.). In Культура и гуманитарные науки в современном мире (pp. 110-116).
8. Темирова, М. М. (2020). СОВЕТ ХУКУМАТИ ДАВРИДА РАДИОНИНГ КОММУНИСТИК МАФКУРА ТАРФИБОТИ ВОСИТАСИГА АЙЛАНТИРИЛИШИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 3(2).
9. Ikromjonovna, J. S. (2024). USMON AZIMNING "BAXSHIYONA" LARIDA TABIAT TASVIRINING IFODA ETILISH USULLARI. Analysis of International Sciences, 2(6), 11-16.
10. SI Jumanova. (2022) Usmon Azim ijodida yomg'ir obrazi. Current issues of social sciences and humanities . International Scientific ...
11. Ibragimovna, R. S. (2020). REFORMS IN THE FIELD OF MEDICINE IN UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE. Medical care, 24(46), 73-7.
12. Рахматуллаева, С. И. (2020). ЎЗБЕКИСТОНДА САЛОМАТЛИК МАСАЛАЛАРИ. In ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ, ИСТОРИЯ (pp. 103-107).
13. Maxliyoxon, O., & Shaxnozaxon, J. (2024). DRAMA AND ARTISTIC READING IN PRIMARY GRADES: Study guide. ISBN-13, 979-8324468415.

14. O Maxliyoxon. (2024). MODERN INTEGRATION OF PRIMARY EDUCATION, ART, PEDAGOGY AND INFORMATION COMMUNICATION. ISBN-13 : 979-8323781928 1, 158
15. Odilova, M. (2024). O'ZBEKISTON TA'LIM TIZIMIDA PISA TESTINING ISTIQBOLLARI. *Nordic_Press*, 3(0003).

